

Марина БАРИШПОЛЕЦЬ (ЛОБОДА),

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень,
Інституту історії України НАН України,
Київ, Україна

e-mail: maryna.loboda@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4317-9122>

Мирослава СМОЛЬНИЦЬКА,

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу історії України
другої половини XX століття
Інституту історії України
НАН України,
Київ, Україна

e-mail: smol78@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0325-2735>

Maryna BARYSHPOLETS (LOBODA),

Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher at the Department
of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Myroslava SMOLNITSKA,

Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher at the Department
of History of Ukraine
of the second half of the twentieth century,
Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

Повсякдення неповнолітніх у 1944–1950 рр. (за матеріалами архіву Бориспільського району)

Стаття присвячена повсякденному життю неповнолітніх у повоєнні роки на прикладі Бориспільського району Київської області. Актуальність зумовлена залученням рідкісних архівних матеріалів і включенням локальної історії в ширший соціально-історичний контекст. Застосовано мікроісторичний підхід, історико-архівний, проблемно-тематичний методи, контент- і наративний аналіз. Новизна полягає у виявленні нових аспектів регіональної історії дитинства й оцінці архіву як джерела соціальної історії. Показано, як діти адаптувалися до складних умов, працювали, допомагали родинам, долучались до громади. Досвід Бориспільщини відображає типові дитячі повсякдення сільських регіонів, сформовані нестачею ресурсів, інтенсивною працею та ідеологічним контролем.

Ключові слова: повсякденне життя, дитинство, повоєнний період, соціальна історія, неповнолітні, сільська громада, мікроісторія.

Minors' Daily Routine in 1944–1950 (based on materials of the Boryspil District Archive)

The goal of the research is to reconstruct the everyday life of minors in the Boryspil district of Kyiv region during 1944–1950, based on an analysis of documents from the Archives department of Boryspil State district administration. The study aims to determine how the socio-economic conditions of the postwar period influenced their living, labor, education, and socialization. The research also highlights the role of the district archive as a valuable source base for academic studies. A microhistorical approach was applied, along with historical-archival and problem-thematic methods, content analysis, socio-historical and narrative analysis. This made it possible to comprehensively examine the archival materials and emphasize the socio-economic aspects of minors' everyday life in rural communities, highlighting their active integration into social life. Scientific novelty. The study implements a multidimensional approach to exploring children's everyday life in the postwar period. Unique local materials have made it possible to reveal new aspects of regional history. The potential of the district archive as a source for studying social history — particularly the condition of minors — is demonstrated. Childhood is considered as a phenomenon closely intertwined with the social environment, family structures, economic conditions, and cultural practices. Archival materials make it possible to reconstruct the living conditions of children, their employment, social support, and access to education and healthcare, although the sources mostly

reflect the official point of view. Nevertheless, they allow for tracing the mechanisms by which minors adapted to the realities of the postwar period. Children worked, supported their families, and participated in community life, adjusting to harsh conditions. The experience of the Boryspil district represents typical features of children's everyday life in rural areas, shaped by resource shortages, intensive labor, limited access to education, and ideological control.

Keywords: everyday life, childhood, postwar period, social history, minors, rural community, microhistory.

Документи з районних архівів мають вагоме значення для дослідження історії України, зокрема соціальних викликів, які впливали на дитинство у післявоєнні роки. Вони дозволяють реконструювати особливості регіональних подій і збагачують загальноісторичний наратив унікальними деталями. У них збережено цінні свідчення про повсякденні практики, економічні труднощі та механізми адаптації, що визначали досвід неповнолітніх у цей час.

Попри значний дослідницький потенціал, районні архівні фонди залишаються недостатньо вивченими. Більшість наукових праць зосереджена на з'ясуванні діяльності архівів як інституцій¹, тоді як соціальна історія, і особливо життєві реалії дітей на основі цих матеріалів, представлені в дослідженнях значно менше й потребують ретельнішого аналізу.

Значущим прикладом є АВ Бориспільської РДА, у якому збережено змістовний масив джерел, що висвітлюють соціальний контекст дитинства у післявоєнний період. У документах відображено як механізми освітньої та трудової інтеграції неповнолітніх, так і форми інституційної підтримки дітей у сільському середовищі. Загалом відомості, що дають змогу відтворити повсякденне життя дітей того часу зберігаються у 63 архівних фондах². Для системного опрацювання ці джерела згруповано за таким принципом:

- документи органів місцевої влади (районна рада, відділи освіти, культури, охорони

здоров'я, загалом 11 фондів) — постанови, звіти, листування та інші матеріали, що дають уявлення про адміністративне регулювання ключових сфер соціального життя громади у післявоєнний період, включно із заходами у сфері освіти, охорони здоров'я, культури й соціального захисту;

- документи сільських рад (29 фондів) — протоколи засідань, звернення, доповідні записки, що фіксують повсякденні труднощі багатодітних родин, сиріт і неповнолітніх;
- документи виробничих об'єктів (колгоспів, радгоспів, артілей, заводів і фабрик, 20 фондів) — накази, облікові журнали й відомості, що відобразили форми залучення підлітків до праці, принципи нормування трудового навантаження та способи його оплати. Матеріали слугують підґрунтям для аналізу трудової і повсякденної активності представників різних верств сільського соціуму;
- документи об'єктів інфраструктури (школи, дитячий будинок, 3 фонди) — звіти про відвідуваність, кадрові матеріали, накази, що унаочнюють організацію освітнього процесу, зусилля з трудової мобілізації учнів, забезпечення навчальними засобами й умови функціонування дитячих установ.

Такий комплекс джерел дозволяє скласти багатовимірний портрет дитинства у 1944–1950 рр. Історичний аналіз дитячого досвіду в означений період не лише розширює академічний дискурс, а й сприяє глибшому усвідомленню ролі дітей у суспільстві. В умовах нестачі ресурсів, руйнування інфраструктури й необхідності соціальної адаптації неповнолітні стикалися з численними викликами. Ці аспекти набувають особливої актуальності в контексті сучасних подій, адже діти в Україні знову переживають війну й змушені освоювати реальність, пов'язану з переселенням, змінами в освітньому процесі та інтеграцією в нове соціальне середовище.

Регіональні особливості життя та соціального досвіду дітей і підлітків у післявоєнний період є важливим напрямом історичних досліджень. Найчастіше вони базуються на матеріалах центральних і обласних архівів та зосереджуються на масштабних проблемах — безпритульності, сирітстві, державній політиці

¹ Лобанова Наталія. Історія Чернігівщини в документах особового походження в колекціях державних архівних установ області. *Сіверянський архів*. Науковий щорічник. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. Вип. 1. С. 96–100; Прокопчук В. С. Дунаєвецький районний архів. Кам'янець-Подільський; Дунаївці : Аксіома, 2015. 200 с.; Стехіна О. І. Організація та проблеми роботи архіву на прикладі Станично-Луганського районного архіву. Теорія та практика управлінської діяльності в умовах соціокультурних трансформацій: матер. наук.-практ. конф., Старобільськ, 23 квітня 2020 року. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. С. 216–221; Геленок Антоніна. Організація роботи Архівного відділу Ново-московської районної адміністрації Дніпропетровської області. Збірник матеріалів XXV наукової конференції здобувачів вищої освіти факультету історії та географії. Квітень 2022 року. Полтава : ІВЦ ПНПУ, 2022. С. 35–60.

² Архівний відділ Бориспільської районної державної адміністрації Київської області. URL: <http://boryspil-rda.archives.kiev.ua/fondList.php> (дата звернення: 10.10.2024).

щодо допомоги неповнолітнім. Зокрема, згадані питання розглядалися на прикладі Сталінської (нині — Донецька), Ворошиловградської (нині — Луганська) й Житомирської областей у роботах Наталії Касьянкової³, Ігоря Власюка та Галини Стародубець⁴. Державні заклади опіки в західних областях України досліджувалися Лілією Дробіною⁵, а у Київській області — Іриною Безлюдною⁶.

Соціально-економічний контекст дитячого повсякдення в умовах дефіциту ресурсів і важкої праці аналізувався у публікаціях В. Гаврилова⁷ й О. Гавриша⁸. Водночас на локальному рівні становище дітей у Бориспільському районі знайшло відображення у дослідженнях Валентини Стрілько-Тютюн⁹, Марини Баришполець і Мирослави Смольницької¹⁰.

Попри зростання уваги до історії дитинства в українській історіографії, деякі складники повсякденного життя дітей повоєнного

часу залишаються недостатньо вивченими. Це частково пов'язано з тим, що сама проблема дитинства як окремого напрямку історичних досліджень в Україні є відносно новою. Крім того, обмежене використання архівних матеріалів, у яких діти фігурують опосередковано, — через родини, поведінкові моделі дорослих і економічні процеси, зумовлює недостатній рівень розробки багатьох аспектів.

Натомість у західній історіографії сформувалася стійка тенденція досліджувати дитячу участь у соціальних процесах як невід'ємний складник суспільної історії. Зокрема, Філіпп Ар'єс¹¹ запропонував нову перспективу на історію дитинства, дослідивши, як сприйняття дітей змінювалося в різні епохи. Він наголосив на важливості аналізу цього явища у ширшому соціокультурному вимірі родинних і суспільних практик. У праці Лінди Поллок¹² спостерігаємо оприявлення інформації про дітей на підставі джерел, пов'язаних з дорослим оточенням. Авторка продемонструвала, що навіть з таких документів можна отримати уявлення про роль і становище дітей у родинних стосунках. Г'ю Каннінгем¹³ розглядав дитинство крізь призму його взаємодії з дорослим світом і простором, показуючи, як інституції, родина й культура впливали на умови життя та соціалізацію дітей у різні історичні періоди.

У цьому контексті цінність локальних джерел, зокрема матеріалів районного архіву, полягає у можливості простежити реальну участь дітей у повоєнному житті громади. Документи відображають їхній зв'язок із родинними, економічними й культурними процесами, дозволяючи аналізувати дитинство не лише через призму опіки чи інституцій, а як частину повсякденного соціального досвіду. Такий підхід відповідає сучасним західним орієнтирам і водночас розширює рамки усталеного в українських дослідженнях фокусу на сирітстві та державній політиці.

Мета статті — на основі аналізу документів АВ Бориспільської РДА реконструювати повсякденне життя неповнолітніх у 1944–1950 рр. у сільських і хутірських громадах Бориспільського району Київської області, визначивши, як

³ Касьянова Н. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 19 с.

⁴ Власюк І., Стародубець Г. Проблема дитячої безпритульності на Житомирщині та боротьба з нею в період пізнього сталінізму (1944–1953 роки). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. Вип. 24. С. 73–77.

⁵ Дробіна Л. Радянська система інституційного догляду і виховання дітей в західних областях України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*. Історія. 2022. № 2(56). С. 78–86.

⁶ Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 — початок 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. Київ, 2013. Вип. 18. С. 266–275.

⁷ Гаврилов В. Соціальне забезпечення сільських жителів у перші повоєнні роки: 1943–1953 (За матеріалами областей Північного Лівобережжя України). *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 118–129.

⁸ Гавриш О. В. Участь неповнолітніх у відновленні промислового потенціалу УРСР у повоєнний період (1945 — початок 1950-х рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXVI. С. 173–176.

⁹ Стрілько-Тютюн В. Світло. Нариси з історії освіти Бориспільщини. У 2 т. Т. 2. Київ: Дорадо-Друк, 2016. 440 с.

¹⁰ Баришполець М. К., Смольницька М. К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях: Головурів, Київ, Рудяків. Відп. ред. О. Є. Лисенко; Інститут історії України Національної академії наук України. Бориспіль: Медіа-центр «ТС», 2020. 748 с.; Смольницька М., Баришполець (Лобода) М. Дитячий будинок у сільському просторі 1947–1953 рр.: локальний досвід. *Вісник науки та освіти* (Серія «Історія та археологія»). Київ, 2024. № 4(22). 2024. С. 1930–1949; Смольницька М., Баришполець (Лобода) М. Практики управління сільським дитячим будинком у 1947–1953 рр.: локальний досвід. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 43. С. 374–387.

¹¹ Ariès, Philippe (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Translated from the French by Robert Baldik, New York: Vintage Books, 465 p. URL: https://monoskop.org/images/d/d0/Ari%C3%A8s_Philippe_Centuries_of_Childhood_A_Social_History_of_Family_Life_1962.pdf (дата звернення: 10.12.2024).

¹² Pollock, Linda (1983). *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 352 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=JYR4nxXWjMC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 25.12.2024).

¹³ Cunningham, Hugh (2005). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London, 256 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315835495>

соціально-економічна ситуація повоєнного періоду впливала на їхнє проживання, працю, навчання та соціалізацію.

Для добору матеріалів використовувалися такі критерії: хронологічний — документи охоплюють 1944–1950 рр., що відповідає досліджуваному післявоєнному етапу; змістовий — обрані джерела містять інформацію про освіту, зайнятість, житлові умови, соціальну підтримку, медичне забезпечення дітей і підлітків; локальний — зосереджено увагу на селах і хуторах Бориспільського району, що дає змогу простежити специфіку повоєнного дитинства в пристолочному регіоні та його особливості в контексті загальноукраїнських процесів.

Впродовж 1944–1950 рр. Бориспільський район входив до складу Київської області та, відповідно до адміністративно-територіального поділу станом на 1 вересня 1946 р., мав у складі 39 населених пунктів, зокрема районний центр смт Бориспіль, 27 сіл, 10 хуторів, 1 селище (залізнична станція Бортничі)¹⁴.

На момент вигнання нацистів (осінь 1943 р.) соціально-економічна ситуація у районі різнилася: унаслідок окупації та проваджуваної ворогом тактики «випаленої землі» було зруйновано або пошкоджено багато будівель і споруд, що суттєво вплинуло на місцевих мешканців. За даними, зібраними на основі інформації з 28 сільських рад¹⁵: більш як на 90 % зазнали спалення Бортничі та Ревне; від 58 % до 65 % — Бориспіль, Вороньків, Проців, Жовтневе (нині — Жереб'ятин), Глибоке, Велика Олександрівка; від 10 % до 40 % — Іванків, Любарці, Дударків, Гнідин, Велика Стариця, Гологурів, Перегуди; у межах до 10 % — Рогозів, Вишеньки, Сошників, Сеньківка, Старе, Кийлів, Мартусівка, Лебедин, Мала Олександрівка, Хутір Гора¹⁶.

Загалом близько 10 000 родин — а це тисячі неповнолітніх дітей разом зі старшими родичами — напередодні зими залишилися без житла. Насамперед погорільці були вимушені вирішувати проблему облаштування місця для ночівлі. Вони знаходили тимчасовий притулок у землянках, залишках осель чи господарських споруд: «Я собі з лози зробила повітку, де зараз живу[. В] якому жити не можна[,] тільки біда застала. Маю 3-є дітей, одна інвалід другої групи» (1946 р.)¹⁷. Частині односельців, чії хати уціліли, доводилося, на перших порах, приймати сусідів і родичів.

¹⁴ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947. 1063 с.

¹⁵ З 1945 р. кількість сільських рад у районі скоротилася до 27 (Гологурівська сільська рада перестала існувати, а населений пункт Гологурів було передано у відання Вороньківської сільської ради).

¹⁶ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 211.

Інформація про такі практики збереглася здебільшого у спогадах очевидців¹⁸.

Утім, мешканці населених пунктів, де об'єкти індивідуальної, виробничої, інфраструктурної забудови зазнали незначних пошкоджень, також зіткнулися з труднощами виживання у після-окупаційний період. В умовах воєнного стану їм доводилося долучатися до вирішення проблем, пов'язаних із відновлення державного господарства, адже матеріальні збитки були значними й оцінювалися у сотні мільйонів карбованців. Згідно з підрахунками, втрати району обліковувалися такими показниками: вивезено 69 596 голів худоби та 172 933 центнери сільськогосподарської продукції, знищено 54 218 гектарів посівів сільськогосподарських культур¹⁹. У досліджуваній період до відбудови району активно залучали працездатне населення, а в окремих випадках — навіть дітей і людей похилого віку: «залучити на пропольні роботи всіх школярів [...], а також дітей дошкільного віку» (1947 р.)²⁰; «зобов'язати на протязі 2-х днів перегребувати всі площі вручну, а також організувати усіх дітей і стариків на ручний збір колосків» (1947 р.)²¹.

Для розуміння викликів повсякденного життя неповнолітніх необхідно враховувати реальну чисельність місцевих жителів, а також їх віковий і гендерний склад. Показовими є дані з «Одноразового звіту про віковий та статевий склад сільського населення» (січень 1944 р.). Як приклад, інформація із кількох суміжних поселень, розташованих на південь від смт Бориспіль (табл. 1)²².

Відомості з сіл, незалежно від їх розміру й чисельності населення, здебільшого відображали схожі тенденції. У порівнянні з обліковими даними фактична кількість жителів зменшилась. Рівень збереженості громад коливався від 63,6 % у с. Жовтневе до 87,5 % у с. Сошників. Однією з характерних рис цього періоду було домінування жінок, що є типовим для воєнного часу. Їхня частка варіювалася в межах 65–70 %. Вікова структура також привертає увагу: значний відсоток у громадах складали неповнолітні до 18 років — від 35,6 % до 48,7 %. Окремо обліковували підлітків 14–17 років, яких налічувалось 9–10 %.

¹⁸ Архів музею літератури рідного краю Вороньківського ліцею Вороньківської сільської ради Бориспільського району Київської області, с. Вороньків. Карпенко Микола Іванович. Спогади. Аудіозапис, 2007 р.; Барішполец М. К., Смольницька М. К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях... С. 376–378.

¹⁹ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 61.

²⁰ Там само. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв.

²¹ Там само. Арк. 27.

²² Там само. Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

**Склад населення сіл у південній частині
Бориспільського району (січень 1944 р.)**

Населений пункт	Облікова частина населення (разом із відсутніми)	Наявне населення, %	З наявного (фактичного) населення:			
			Чоловіки	Жінки, %	Неповнолітні до 18 років, %	Неповнолітні 14–17 років, %
1	2	3	4	5	6	7
Вороньків	5816	4476 (77 %)	1346	3130 (69,9 %)	46,3 %	10,3 %
Рогозів	4118	3391 (82,3 %)	1141	2250 (66,4 %)	45,5 %	9 %
Старе	3460	2819 (81,4 %)	909	1910 (67,8 %)	35,6 %	8 %
Сошників	3416	2989 (87,5 %)	903	2085 (69,8 %)	41 %	9 %
Глибоке	2040	1634 (80 %)	574	1060 (64,9 %)	44,7 %	9 %
Кийлів	1155	916 (79,3 %)	298	618 (67,5 %)	47 %,	5 %
Головурів	777	579 (74,5 %)	205	374 (64,6 %)	48,7 %	10,4 %
Жовтневе	550	350 (63,6 %)	123	227 (64,9 %)	38,6 %	9,7 %

Враховуючи, що зміни у складі населення, особливо серед чоловіків, під час німецько-радянської війни є загальновідомими, детально зупинятися на цьому не будемо. Лише уточнимо, що в матеріалах архіву збережено дані про мобілізацію до Червоної армії (1941, 1943 рр.)²³, випадки переїзду мешканців із міст до сіл²⁴, евакуації в радянський тил²⁵, примусове відправлення місцевих жителів на роботи до Райху²⁶, а також фізичне знищення (розстріли й повішення, у т. ч. дітей)²⁷. Основною причиною зменшення кількості неповнолітніх стало масове примусове вивезення молоді до Райху. Упродовж 1941–1943 рр. з району в межах цієї програми було насильно вивезено 377 учнів з шкіл Борисполя, Іванкова, Дударкова, Любарців, Старого, Рогозова, Воронькова, Вишеньок, Кірова (нині — Кучаків), Сеньківки, Великої Олександрівки, Сошникова, Кийлова, Гнідина, Нестерівки, Перегуд²⁸.

Зазначені обставини, що призвели до скорочення чисельності громад, суттєво вплинули на їх соціальну структуру й розподіл трудових ресурсів. Як наслідок, основний тягар відбудови ліг на жінок²⁹. Наприклад, ситуація у сільськогосподарській артілі «8 березня» с. Сошників у 1944 р.: господарство об'єднувало 136

селянських дворів, у яких проживало 473 особи. З них працездатних: чоловіків — 12, жінок — 135, підлітків — 55³⁰. Нестача робочої сили у артілі спричинила значне зростання трудового навантаження: «Кожна жінка повинна мати не менше за кожний місяць як 25 вихододнів»³¹.

Така ситуація часто зустрічалася в повоєнному селі. Жінки змушені були залишати своїх малолітніх дітей без нагляду на тривалий час або, в кращому випадку, довіряти догляд за ними старшим родичам. Особливо складно було молодим матерям: наявність малечі не звільняла їх від вимог виконувати норми виробітку, зазвичай в умовах ненормованого робочого дня³². Працівницям, які мали на утриманні дітей дошкільного віку, створювали можливості для роботи в колгоспах шляхом організації сезонних ясел³³. Однак ці установи фактично виконували функцію примусового залучення до праці: за їх наявності ухилення від виконання трудових каралося штрафами або іншими санкціями³⁴.

Умови праці в повоєнному селі, що передбачали масову мобілізацію працездатного населення до колективного господарства, не гарантували стабільного джерела доходу для селянських родин. Відповідно, становище неповнолітніх у кожному окремому випадку додатково залежало від соціального статусу старших членів сім'ї, передусім їх економічного стану й можливості отримувати хоч якісь ресурси для виживання.

²³ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р 30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5, 11 зв.

²⁴ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4.

²⁵ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8; Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

²⁶ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–49.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 36.

²⁹ Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Спр. 2. Арк. 1; Спр. 3. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 1; Спр. 5. Арк. 1; Спр. 6. Арк. 1; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Спр. 2. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 1; Спр. 6. Арк. 1; Спр. 10. Арк. 1; Спр. 13. Арк. 1; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 1; Спр. 11. Арк. 1; Спр. 12. Арк. 1; Спр. 13. Арк. 1.

³⁰ Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1, 9.

³¹ Там само. Спр. 6. Арк. 1.

³² Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 20 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8 зв., 9 зв.

³³ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв., 23 зв.; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 47; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8 зв.

³⁴ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 43 зв. — 44; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8 зв. — 10.

У селах Бориспільщини, як і загалом у сільськогосподарських регіонах республіки в той час, рівень працевлаштування був таким: більшість селян працювала в колгоспах, значно менша частина населення — на робітничих і службових посадах, і лише поодинокі мешканці вели кустарне виробництво або одноосібне господарство³⁵.

Якщо врахувати, що рід занять дорослих впливав на життєві обставини дітей, за цим критерієм можна скласти уявлення про їхній щоденний побут. У колгоспних сім'ях, оскільки оплата праці батьків обліковувалася переважно в трудових³⁶ і була низькою, рівень добробуту залежав від доступу до ресурсів і можливостей вигідного товарообміну. Розрахунок за трудові міг відбуватися продуктами (зерно, овочі)³⁷, сировиною (деревина, паливо, сіно, солома)³⁸ чи послугами, наприклад, дозволом на використання колгоспної техніки або тягла (коней)³⁹, допомогою в будівництві або підтримкою в орендуванні житла⁴⁰. Такий спосіб отримання доходу не давав змоги сім'ям повністю забезпечувати базові потреби. Запити на видачу натуральної оплати регулярно фіксувалися у протоколах колгоспів, проте виконували їх не завжди⁴¹. Через відсутність грошових заробітків родини змушені були компенсувати цю нестачу, утримуючи домашнє господарство. Його продуктивність значною мірою залежала від спільної праці дорослих і дітей.

Неповнолітні допомагали обробляти присадибні ділянки, доглядати за худобою, заготовляти сіно чи дрова: «діти пасуть в колгоспних берегах, а батьки їм нічого не кажуть, самі посилають»⁴². Залучення дітей до праці не тільки допомагало сім'ям економічно, але й формувало у підлітків навички виживання та самозабезпечення в умовах нестабільної економіки. Варто зазначити, що доходи з домашнього господарства не залишалися

виключно для потреб сім'ї. Статус колгоспника у цей період супроводжувався значними матеріальними втратами. Крім обов'язкових податків⁴³, у перші роки після окупації з селянських дворів примусово вилучали насіннєвий фонд⁴⁴, частину свійської худоби (зокрема молочних поросят та корів)⁴⁵ і птицю⁴⁶. Як приклад: «Для уком[плектування] куро-ферми потрібно, щоб кожний колгоспник здав на ферму 1 курку і виростив 10 шт. курчат» (1944 р.)⁴⁷.

Особливо важкими були 1946–1947 рр., які увійшли в історію як період масового голоду, що значно погіршив умови життя населення⁴⁸. Наприкінці 1940-х років соціально-економічна ситуація почала поступово змінюватися, хоча виснажлива фізична праця, високі податки⁴⁹ й штрафи продовжували ускладнювати життя людей.

Штрафували за самовільну вирубку дерев у лісі⁵⁰ та навіть на власному городі⁵¹, заготовлю сіна в колгоспних угіддях⁵², невиконання планів («зрив наряду», «невиконання наряду», «зрив роботи») ⁵³, неявку на роботу⁵⁴ або, наприклад, відмову від участі у зборі довгоносіка⁵⁵. Також карали за втрату, пошкодження чи знищення будь-якого колгоспного майна⁵⁶ тощо. Водночас запроваджувались окремі заходи матеріального заохочення. Так, окремим колгоспникам виділяли

³⁵ АВ Бориспільської РДА. . Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

³⁶ Архів старостинського пункту с. Головурів та с. Кийлів Вороньківської територіальної громади Бориспільського району Київської області, с. Головурів. Книги записів трудових колгоспників.

³⁷ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15, 28; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2.

³⁸ Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 32. протокол 33; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3 зв., 15 зв., 17 зв., 19 зв., 20 зв., 27 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2, 9 зв.; Спр. 17. Арк. 4 зв., 13 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 17; Спр. 25. Арк. 2; Спр. 26. Арк. 16; Спр. 27. Арк. 2–3, 13, 15, 16 зв.

³⁹ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 30 зв.

⁴⁰ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 6, 34 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 10 зв., 12; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3 зв.

⁴¹ Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 32. протокол 33; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 19; Спр. 27. Арк. 2–3.

⁴² Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 9.

⁴³ Там само. Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 144; Спр. 6. Арк. 4, 24, 25; Спр. 10. Арк. 33; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 30 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11 зв.; Спр. 6. Арк. 4; Спр. 18. Арк. 12.

⁴⁴ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4–5; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7, 7 зв.

⁴⁵ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17 зв., 18, 27, 29 зв., 32 зв., 34 зв.; Спр. 4. Арк. 4–6 зв., 9, 9 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10 зв.

⁴⁶ Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10 зв.

⁴⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 7.

⁴⁸ Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / Упорядник Марочко В. І.; за матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова; наукове ред., передмова, вступні статті: В. І. Марочко, А. І. Бондарчук. Київ : Видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с.

⁴⁹ Там само. Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 144; Спр. 6. Арк. 4, 25; Спр. 10. Арк. 33; Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2 зв., 5, 32; Спр. 6. Арк. 5–6; Спр. 8. Арк. 11, 15.

⁵⁰ Там само. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. Арк. 3 зв., 12.

⁵³ Там само. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4 зв., 13, 17 зв., 21, 28 зв., 31, 32 зв., 33; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4 зв., 5 зв., 6.

⁵⁴ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7, 20, 20 зв.; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30 зв., 32 зв., 33; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4 зв.; Спр. 17. Арк. 4.

⁵⁵ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9 зв.

⁵⁶ Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2, 2 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 12, 12 зв.

поросят⁵⁷ чи інші ресурси, що для багатьох сімей в тих умовах було важливим джерелом додаткового доходу й, відповідно, впливало на умови життя неповнолітніх.

Діти з родин вчителів, медиків, лісників, працівників державного дитячого будинку, робітників підприємств тощо на перший погляд перебували у кращому становищі, ніж діти колгоспників. Освіта й праця їхніх батьків на підприємствах і в державних установах передбачала отримання щомісячної фіксованої заробітної плати⁵⁸, що забезпечувало певну фінансову стабільність для сімей. У період дії карткової системи (1944–1947 рр.) частина з них, окрім заробітної плати, отримували для себе та своїх утриманців (зокрема для дітей до 12 років і патронованих дітей) додаткові талони на хліб⁵⁹ чи мали доступ до додаткового харчування⁶⁰ (працівники лікарень, районного активу, шкіл, дитячих ясел, дитячого будинку). За архівними документами, кількість осіб, яким надавали таку державну підтримку, щороку зростала⁶¹.

Оскільки обсяги заробітної плати не покривали витрат родини, що також включали податки й позики⁶², а система пайкового постачання працювала з перебоями⁶³, повсякденне життя дітей із родин робітників і службовців теж передбачало такі заняття, як фізична праця в домашньому господарстві, наприклад, роботу на присадибних ділянках, що виділяли у фіксованому розмірі з колгоспних земель: «виділити вчителям по 0,15 га в полі, а саме 1,5 га» (Сошників, 1944)⁶⁴; «виділити школі 0,70 га і вчителям для городів 0,7 га» (Головурів, 1949)⁶⁵. Ця група мешканців села мала обмежений доступ до колгоспних ресурсів, їм доводилося самостійно оплачувати допомогу для обробітки городів або інших видів господарської діяльності⁶⁶. Тож праця дітей і підлітків з таких родин, можливо, була менш

інтенсивною, але все ж залишалася важливим елементом виживання за нестачі засобів для існування.

Неповнолітні з родин самозайнятих (кустарів, ремісників, одноосібників) також набували специфічного досвіду щоденного побуту. З одного боку, вони росли в умовах безпосереднього залучення до сімейного ремесла або господарства, де добробут родини залежав від вкладених зусиль, майстерності та якості виробленого для продажу чи обміну. З іншого боку, оскільки така діяльність не схвалювалася владою, її обкладали високими податками й обов'язковими поставками продукції⁶⁷. Для порівняння, розміри «норми податку самообкладання» у с. Сошників у 1944 р. становили: «з колгоспників 20 крб. з двору, з одноосібників — 40 крб. з двору, з «кулацьких елементів» — 150 крб. з двору»⁶⁸.

Радянська влада вбачала в них «небажаний» елемент суспільства й прагнула інтегрувати до контрольованої системи господарства. У деяких селах членів таких родин насамперед включали до списків трудової мобілізації для відправлення на будівництво підприємств, міст, шляхопроводів тощо⁶⁹. Сім'ї самозайнятих змушені були докладати значних зусиль, сплачуючи численні податки, тож діти змалку залучалися до праці, яка ставала невід'ємною частиною боротьби за виживання у складних умовах повоєнного часу.

Отже, хоча вид трудової діяльності батьків (колгоспників, робітників, службовців і самозайнятих) впливав на рівень життя родини, для більшості дітей цей період означав ранній початок виснажливої фізичної праці. Незалежно від соціального статусу сім'ї неповнолітні змушені були допомагати дорослим у господарстві, виконувати хатні та польові роботи (городництво, догляд за худобою, заготівля палива тощо). Такі заняття сприймалися як необхідна частина повсякденного життя.

Варто зазначити, що вибір економічної діяльності дорослих не був сталим для всіх. Відомо про випадки, коли одноосібники вступали до колгоспів, а колгоспники переходили на роботу на підприємства, де отримували грошову заробітну плату. Щодо неповнолітніх, то для них питання полягало не у виборі між різними економічними ролями, а між навчанням і працею. Через нестачу у родині працездатних підлітки часто змушені були заради роботи залишати школу, здобуття освіти відходило на другий план.

Зокрема, виявлено залучення молоді до штатів колгоспів (більшість; відповідні відомості

⁵⁷ Голод 1946–1947 рр. в Україні... Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 24 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10, 10 зв.

⁵⁸ Там само. Ф. Р-3. Оп. 1. Спр. 2; Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 3, 6, 7; Ф. Р-55. Оп. 1. Спр. 2; Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 4.

⁵⁹ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 241; Спр. 9. Арк. 64, 83, 152, 187, 238; Спр. 10. Арк. 38–40, 112–114, 167, 174, 195, 196; Спр. 11. Арк. 7, 53.

⁶⁰ Там само. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5 зв.; Спр. 6. Арк. 7, 7 зв.

⁶¹ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6; Спр. 4. Арк. 8; Спр. 6. Арк. 241; Спр. 9. Арк. 64, 83, 152, 187, 238; Спр. 10. Арк. 38–40, 112–114, 167, 174, 195, 196; Спр. 11. Арк. 7, 53.

⁶² Там само. Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25; Спр. 10. Арк. 37, 40, 173, 174; Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4 зв., 5, 9, 9 зв., 12, 12 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11 зв.; Спр. 2. Арк. 8; Спр. 6. Арк. 6, 14.

⁶³ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24, 25; Спр. 6. Арк. 166–167.

⁶⁴ Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12 зв.

⁶⁵ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 37 зв.

⁶⁶ Там само. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15 зв.

⁶⁷ Там само. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 15, 15 зв.

⁶⁸ Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4.

⁶⁹ Баришполець М. К., Смольницька М. К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях ... С. 392.

містяться в облікових документах із підрахунками трудовнів⁷⁰), підприємств та установ (ця практика була менш поширеною). Аналіз даних кількох сільських рад станом на 1 січня 1944 р. свідчить, що рівень зайнятості молоді (переважно 16–17-річних) був вищим у селах із більш чисельним населенням і наявністю підприємств. Наприклад, у с. Старе працювало 38 осіб (з них 13 — віком 14–15 років), у с. Вороньків — 13. У менших населених пунктах (Сошників, Кийлів, Жовтневе) — від 1 до 3 осіб, а у с. Гологурів та с. Глибоке таких випадків не зафіксовано⁷¹.

Попри різні умови проживання дітей і підлітків (наприклад, у повних, неповних і багатодітних сім'ях із різним рівнем доходів), вони всі стикалися з типовими труднощами повоєнного життя в Україні. Особливо гостро стояло питання забезпечення товарами першої необхідності, які не виготовлялися у власному господарстві та купувалися у магазинах або на базарах. Для відвідування школи учням, як мінімум, потрібні були взуття, теплий одяг на холодну пору й канцелярське приладдя для навчання. Серйозною залишалася і проблема з харчуванням. Через зруйновану економіку, продовольчі реквізиції та неврожайні роки нестача продуктів стала буденністю, що створювало додаткові труднощі для населення.

У сільських спільнотах потреби найбільш уразливих членів суспільства, зокрема сиріт, напівсиріт, дітей із багатодітних родин і малозабезпечених сімей, були помітними та, за можливості, частково вирішувалися спільними зусиллями сільських рад, колгоспів і місцевих громад. Архівні матеріали містять численні звернення соціально незахищених груп населення до місцевої влади й адміністрацій колгоспів із проханнями про допомогу в покращенні умов утримання⁷². Наприклад, «Прошу сесію сільської ради дати мені допомогу: так як на моєму утриманні двоє малих дітей: хлопець три роки, дівчина шість років. [...] Мені нема чим їх годувати, а також у що вбрати» (1946 р.)⁷³. Найпоширенішою формою підтримки була допомога продуктами харчування: «видає для дітей-сиріт [...] проса 16 кг, перегону 20 літр» (1946 р.)⁷⁴; «видає сироті [...] щомісяця по 12 кг (хліба. — Авт.) в рахунок

фонду (допомоги. — Авт.)» (1949)⁷⁵; «видає щомісяця по 10 кг хліба» (1950 р.)⁷⁶.

Якщо діти залишалися без батьків, не мали опікунів або ж сім'ї не могли забезпечити їх утримання, сільська влада контролювала їх влаштування — під патронат (у родини місцевих жителів) або до дитячих будинків. Один із державних дитячих будинків функціонував у с. Старе у 1947–1953 рр. Серед його вихованців певний відсоток становили діти з Бориспільського району⁷⁷.

Досвід неповнолітніх у досліджуваній період формувався не лише через спостереження за працею дорослих чи залежність від зайнятості старших, а й через необхідність самостійно працювати або допомагати в господарстві. Водночас на їхнє повсякдення впливали й інші чинники: вікові особливості, рівень доступу до освіти, соціальні умови в громадах.

Для дітей віком до 7 років було два основні варіанти щоденного перебування: залишатися вдома з членами сім'ї або відвідувати дитячі ясла. Такі установи створювалися при колгоспах і підприємствах для залучення до праці чисельної групи жінок — молодих матерів⁷⁸: «щоб ішла луче робота, щоб більше працювало робочих рук треба організувати дит[ячі] ясла на сезон уборки сіна і жнив. Які ми уладнаємо на протязі трьох днів в хаті [...] і цім дамо змогу ходити і тім що є діти» (1950 р.)⁷⁹. Частина з них функціонувала на постійній основі (на кінець 1943 р. у районі налічувалося лише 6 постійних ясел у 3 населених пунктах⁸⁰), інші — працювали сезонно (у 1945 р. діяло 109 сезонних ясел із максимальною чисельністю відвідування 5948 дітей на день⁸¹).

Хоча архівні документи про ясла здебільшого містять статистичні дані та не розкривають особливостей їх повсякденного життя, наявні факти все ж вказують на важливі елементи догляду. Під час відвідування ясел діти знаходилися у дитячому колективі під наглядом кількох дорослих (виховательки, няньок і куховарки)⁸². Контроль за санітарно-гігієнічними умовами й доглядом за дітьми здійснював районний відділ охорони здоров'я та місцева влада⁸³. Зокрема, можна зустріти ось такі зауваження: «зобов'язати зав. ясла, щоб дітей виводили на прогулянку і краще слідкували за дітьми»⁸⁴. Подані відомості

⁷⁰ Архів старостинського пункту с. Гологурів та с. Кийлів Вороньківської територіальної громади Бориспільського району Київської області, с. Гологурів. Книги записів трудовнів колгоспників.

⁷¹ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

⁷² Там само. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 35–37, 39–41, 47, 85–86, 103–104, 150, 150 зв.

⁷³ Там само. Арк. 85.

⁷⁴ Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 38 зв.

⁷⁵ Там само. Спр. 32. протокол 33.

⁷⁶ Там само. Спр. 35. Арк. 8 зв., 9, 16; Спр. 36. Арк. 13, 15.

⁷⁷ Смольницька М., Баришполець (Лобода) М. Дитячий будинок у сільському просторі 1947–1953 рр.... С. 1936.

⁷⁸ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 43 зв., 44.

⁷⁹ Там само. Спр. 25. Арк. 47.

⁸⁰ Там само. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8–9.

⁸¹ Там само. Спр. 14. Арк. 1 зв.

⁸² Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 44.

⁸³ Там само. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 8.

⁸⁴ Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

свідчать про те, що дошкільнят забезпечували базовими потребами — харчуванням, доглядом і безпечним простором.

Що стосується молодших школярів, архівні матеріали здебільшого зосереджені на проблемах освіти й оздоровлення⁸⁵. У повоєнні роки активно впроваджувалися системні заходи для забезпечення обов'язкового залучення дітей від 7 років до шкільного навчання. У сільській місцевості контроль за цим процесом здійснювався адміністрацією школи у співпраці з виконкомом сільських рад. У разі порушення вимог батьків попереджали про можливість застосування санкцій: «Батьків [...] які повністю не посилають дітей в школу передати справу до Бориспільського нарсуда до притягнення їх до відповідальності» (1948 р.)⁸⁶; «Створити комісію по провірці сімей що не відвідують школу [...] Якщо він (батько. — Авт.) не пошле дитину до школи діло направить в суд» (1949 р.)⁸⁷; «Постановили [...] Тих двох громадян яких діти не ходять в школу оштрафувати по 100 крб.» (1950 р.)⁸⁸.

Якщо початкове навчання охоплювало майже всіх дітей району, то здобуття базової освіти було складнішим. Збільшенню чисельності шкільних установ цього рівня почали приділяти увагу наприкінці 1940-х років. Це зумовлювалось реалізацією державної політики щодо забезпечення обов'язкової семирічної освіти для неповнолітніх⁸⁹. Зміни у доступі до навчальних закладів впродовж досліджуваного періоду відображаються у таких даних: у 1945 р. на Бориспільщині функціонували 3 середні школи, 14 семирічних та 18 початкових (загалом 35 шкіл). До 1951 р. кількість середніх шкіл зросла до 8, семирічних — до 16, а початкових — скоротилась до 11 (загалом 35 шкіл). Крім того, при декількох діяли 9 класів для сільської молоді⁹⁰.

Попри розширення мережі навчальних закладів, питання доступу до якісної освіти залишалося невирішеним. Через невелику кількість таких установ багато дітей району, особливо з віддалених сіл, стикалися зі значними труднощами у здобутті знань. Частково проблему вирішували шляхом організації щоденного підвезення учнів або забезпечення їх житлом поблизу. Відповідальність за це покладали на місцеву владу: «в селах, де маються середні школи (Бориспіль⁹¹, Іванків, Рогозів, Любарці, Старе, Вороньків, Вишеньки,

Дударків), підшукати кутки для розміщення учнів з других сіл»⁹².

Ситуація з відновленням навчального процесу в районі була типовою для більшості регіонів республіки й позначалася гострим дефіцитом матеріальних ресурсів. Через значні руйнування шкільної інфраструктури громади змушені були здійснювати підготовку до навчального року власними силами⁹³: «Мебель школи не отримували. Виготовляли самі»⁹⁴. До облаштування освітнього простору, за можливості, залучали і школярів: «Організувати місцевими засобами промкомбінат, майстерні радгоспів, колгоспів, МТМ, силами батьків, учителів та учнів, виготовлення та ремонт шкільної мебелі, навчальних наочних і письмових приладь»⁹⁵; «Зобов'язати директора школи [...] силами учнів старших класів зробити побілку всіх шкільних приміщень знадвору»⁹⁶. В особливо постраждалих селах ситуація ускладнювалася ще більше. Уроки проходили у тимчасово пристосованих будівлях: «В більшості шкіл навчання проводиться в приватних будинках колгоспників на 2 зміни, а в Борисполі на 3 зміни»⁹⁷. Яскравий приклад: с. Дударків (1943–1944 н. р., середня школа: 11 класів, 411 учнів): «пристосували 2 будинки на 6 класних кімнат. Парт 22. Зробили столи і ослони»⁹⁸.

Попри вжиті заходи, проблема забезпечення шкіл придатними приміщеннями залишалася критичною впродовж усього періоду відбудови: «Приміщення в школи дуже погані [...] в дуже загрозливому стані і до тих пір поки по совхозу не виплатять самообкладу школа не буде будуватися» (1950 р.)⁹⁹.

Архівні документи¹⁰⁰ фіксують сукупність проблем, пов'язаних з організацією навчання, що дає змогу частково відтворити умови життя учнів. Очевидно, що освітній процес у сільських школах повоєнних років був далеким від стандартів: через нестачу спеціалістів не всі предмети викладали згідно з навчальним планом¹⁰¹, бракувало підручників і навчальних матеріалів¹⁰², що

⁸⁵ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 1–27.

⁸⁶ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3 зв., 4.

⁸⁷ Там само. Арк. 12 зв., 13.

⁸⁸ Там само. Спр. 7. Арк. 11 зв., 12.

⁸⁹ Стрілько-Тютюн В. Світло. Нариси з історії освіти Бориспільщини... С. 51.

⁹⁰ Там само. С. 53, 95.

⁹¹ На той час Бориспіль перебував у статусі селища міського типу.

⁹² АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.

⁹³ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 26 зв.; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 28.

⁹⁴ Там само. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 117, 120.

⁹⁵ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1 зв.

⁹⁶ Там само. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15.

⁹⁷ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40.

⁹⁸ Там само. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

⁹⁹ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 1. Спр. 11 зв., 12.

¹⁰⁰ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35, 36, 97–99; Спр. 6. Арк. 43; Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 68, 154 зв.

¹⁰¹ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35; Спр. 6. Арк. 144, 145.

¹⁰² Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.; Спр. 5. Арк. 97, 98, 128; Спр. 6. Арк. 43; Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 145 зв.

ускладнювало проведення результативних уроків і виконання домашніх завдань на належному рівні.

Недоотримання знань пояснювалось також наслідком пропусків уроків. Причини різнилися: певний відсоток неповнолітніх не відвідували школу внаслідок скрутного становища у сім'ях. В одних випадках діти залишалися вдома, оскільки не мали одягу й взуття. Приміром, з цієї причини у вересні 1947 р. 11 учнів Вороньківської семирічної школи не розпочали навчання¹⁰³. В інших випадках діти ще до завершення базового навчання полишали школу, щоб працювати в колгоспі чи на виробництві¹⁰⁴. Однак навіть ті, хто постійно відвідував заняття, стикалися з порушеннями навчального процесу через трудову експлуатацію учнів під час занять.

Неповнолітніх широко залучали до сільськогосподарських робіт у колгоспах, радгоспах і на пришкільних ділянках. Вони виконували сезонні завдання: збирали врожай, пропалювали поля, боролися зі шкідниками, доглядали худобу, брали участь у транспортуванні сільськогосподарської продукції та палива для школи тощо¹⁰⁵. Частину цих обов'язків школярі мали виконувати й у літній період¹⁰⁶.

Регулярне додаткове навантаження негативно впливало на фізичний і психологічний стан учнів. Водночас на тлі загальної соціально-економічної ситуації деякі соціальні ініціативи давали відчуття підтримки. Найпоширенішою формою допомоги була продовольча. Хоч із труднощами, все ж реалізовувались заходи з організації гарячого харчування для пільгових категорій дітей-сиріт, а також дітей фронтовиків і інвалідів війни¹⁰⁷. Окрім цього, до великих свят місцеві організації надавали школам набори продуктів: наприклад, «виділити школі для подарунків дітям на свято 1 травня 30 кг. борошна, 4 кг. цукру і 10 л молока»¹⁰⁸. Інколи така співпраця була зумовлена директивами органів влади: «рекомендувати кожній організації виділити відповідну суму грошей на подарунки для учнів»¹⁰⁹.

Святкові заходи мали важливий ідеологічний підтекст, оскільки сприяли зміцненню авторитету радянської влади. Шкільні колективи отримували

подарунки, а натомість організовували пропагандистські виступи, приурочені до ключових державних дат — роковин Жовтневої революції, свята 1 травня та Дня Перемоги 9 травня¹¹⁰. Для дітей, які жили в умовах дефіциту, ці невеликі прояви турботи створювали відчуття захищеності та приналежності до спільноти. Водночас їхня причетність до святкування мала двоїстий характер. З одного боку, діти були об'єктами уваги, а з іншого — активними учасниками організації та проведення урочистостей. Учні виготовляли наочну агітацію, брали участь у виступах і демонстраціях, що вимагало значних зусиль і часу.

Враховуючи, що формування радянського простору було важливою складовою державної політики, шкільне середовище відігравало в ньому ключову роль. Методи ідеологізації застосовувалися комплексно. Окрім виховного навантаження за навчальною програмою, ідеологічний вплив здійснювався через проведення радянських свят, які слугували інструментом формування колективної свідомості та зміцнення лояльності до влади. Паралельно дискредитували церковні свята, що сприяло витісненню релігійних традицій та створенню атеїстичного простору. Помітну роль у цьому процесі відіграло поширення пропагандистської літератури через стаціонарні та пересувні бібліотеки¹¹¹.

Повоєнні роки були складними не лише через економічні труднощі, а й через погіршення епідеміологічної ситуації. Виснаженість, недоїдання та слабкий імунітет сприяли поширенню інфекційних захворювань серед дітей. Щоб покращити стан здоров'я школярів і запобігти епідеміям, тривав постійний моніторинг санітарної ситуації в районі, а також організовувались централізовані заходи з оздоровлення під час літніх канікул. Зокрема, у 1944 р. у селах Київлів, Сошників, Старе, Горобіївка, Проців і Гнідин створили 6 пришкільних майданів для учнів віком 8–12 років. За ними доглядали піонервожати, педагоги, медичний і технічний персонал¹¹². Такі майдани забезпечували не лише базове фізичне оздоровлення, а й сприяли соціалізації у дитячому колективі.

Заходи боротьби з епідеміями предбачали не лише реагування на спалахи інфекційних захворювань, а й профілактичну роботу серед населення, особливо дітей. У 1944 р., щоб запобігти поширенню тифу, у селах без належних

¹⁰³ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 95.

¹⁰⁴ Там само. Спр. 17. Арк. 69–71, 73, 83, 86, 95; Спр. 24. Арк. 15 зв., 23, 53, 63.

¹⁰⁵ Там само. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3 зв.; Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24; Спр. 7. Арк. 6; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6 зв.

¹⁰⁶ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 97–99; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв.

¹⁰⁷ Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.; Спр. 5. Арк. 35, 36; Спр. 6. Арк. 43; Спр. 6. Арк. 145; Спр. 9. Арк. 67, 68.

¹⁰⁸ Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 8.

¹⁰⁹ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 12 зв.

¹¹⁰ Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6; Спр. 7. Арк. 12 зв.; Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 47; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 8.

¹¹¹ Там само. Ф. Р-3. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11, 11 зв.; Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 32 зв.; Спр. 10. Арк. 72.

¹¹² Там само. Ф. Р 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 42 зв., 43; Ф. Р 143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2 зв.

санітарних умов будували лазні та «вошебійки», а в с. Рогозів приміщення клубу переобладнали під тифозний шпиталь¹¹³. У 1946 р. район переживав спалахи висипного тифу й скарлатини¹¹⁴, а у 1947 р. розпочалася масова кампанія з вакцинації: усе населення перевіряли на віспові знаки, а дітей із тримісячного віку й дорослих без щеплень вакцинували¹¹⁵. У 1948 р. санітарно-просвітницькі заходи розширилися. Посилився контроль за здоров'ям школярів, запровадили профілактичні лекції, негайну госпіталізацію хворих і дезінфекцію осередків зараження¹¹⁶. Попри ці зусилля, діти залишалися вразливою групою, для якої навіть звичайні хвороби могли стати серйозним випробуванням.

Повсякденне життя неповнолітніх у повоєнні роки було багатогранним і відображало широкий спектр викликів того часу. Окрім проблем зі здоров'ям, діти стикалися з нестачею харчування, труднощами з житлом, браком одягу та взуття. Важливу роль відігравали й умови здобуття освіти. Шкільне навчання через сімейні обов'язки — допомогу в господарстві, догляд за молодшими дітьми чи необхідність працювати, щоб підтримати родину, — нерідко ставало другорядним. Дитячий досвід у цей час формувався на перетині соціальних, економічних і культурних факторів, які визначали можливості для здобуття освіти, трудової діяльності, особистісного розвитку в умовах післявоєнної відбудови. Сукупність цих чинників дозволяє глибше зрозуміти, як соціальне середовище формувало дитинство в 1944–1950 рр.

Тобто, матеріали АВ Бориспільської РДА дають змогу реконструювати становище

неповнолітніх у 1944–1950 рр.: умови життя дітей, їх зайнятість, соціальну підтримку, освітні можливості та медичне забезпечення. Водночас джерела мають певні обмеження: вони передають переважно офіційний погляд державних органів, тоді як приватні свідчення, листування та щоденникові записи майже не збереглися.

Архівні джерела дозволяють простежити специфіку дитячого повсякдення повоєнного досвіду через такі основні сфери: освіта — організація навчального процесу, кадрове забезпечення, зміст програм, доступність навчання; охорона здоров'я — функціонування ясел, санітарний контроль, боротьба з епідеміями, надання медичної допомоги; соціальна підтримка — звернення родин, забезпечення дітей харчуванням і речами першої потреби; трудова мобілізація — участь підлітків у сільськогосподарських і виробничих роботах, система нормування і оплати праці.

Досвід неповнолітніх у Бориспільському районі репрезентує типові механізми адаптації до повоєнних викликів, характерних для сільських регіонів. Вимушене залучення до праці, обмежений доступ до освіти, продовольчі труднощі та ідеологічний контроль — усе це визначало їх особливий соціальний простір.

Архівні матеріали Бориспільського району є доволі перспективними для подальшої розробки соціальної історії повоєнного періоду, зокрема механізмів державного контролю над життям неповнолітніх. Їх можна осмислювати у різних дослідницьких перспективах, що значно збагачує способи прочитання архівних даних. Застосування постколоніального підходу дає змогу детальніше досліджувати регіональні джерела, розглядаючи радянську владу як імперську систему, що впливала на дитячу соціалізацію через освіту, працю та соціальну політику.

¹¹³ АВ Бориспільської РДА. Ф. Р 1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 2.

¹¹⁴ Там само. Спр. 10. Арк. 27.

¹¹⁵ Там само. Ф. Р 8. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 17 зв., 18.

¹¹⁶ Там само. Спр. 19. Арк. 18.

REFERENCES

- Ariès, Ph. (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Translated from the French by Robert Baldick. New York: Vintage Books [in English].
https://monoskop.org/images/d/d0/Ari%C3%A8s_Philippe_Centuries_of_Childhood_A_Social_History_of_Family_Life_1962.pdf
- Baryshpolets, M. K., & Smolnitska, M. K. (2020). *Pamiat pro Druhu svitovu viinu v imenakh i podiiakh: Holovuriv, Kyiliv, Rudiakiv*. Boryspil: Media-tsentr "TS" [in Ukrainian].
- Bezliudna, I. (2013). Povsiakdenni realii dytiachykh budynkiv Kyivshchyny u povoiennyi period (1946 — pochatok 1950-kh rr.) [Everyday Life Realities of Children's Homes in Kyiv Oblast in the Post-War Period (1946 — early 1950s)]. *Ukraine of the 20th centry: Culture, ideology, politics*, 18, 266–275 [in Ukrainian].
- Cunningham, Hugh (2005). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London [in English].
<https://doi.org/10.4324/9781315835495>
- Drobina, L. (2022). Radianska systema instytutuiniho dohliadu i vykhovannia ditei v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy pislia Druhoi svitovoi viiny [The Soviet System of Institutional Care and Upbringing of Children in the Western Regions of Ukraine after World War II]. *History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*, 2(56), 78–86 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.31861/hj2022.56.78-86>

- Gavrysh, O. V. (2013). Uchast nepovnolitnikh u vidnovlenni promyslovoho potentsialu URSR u povoiennyi period (1945 — pochatok 1950-kh rr.) [The participation of minors in the recovery of the industrial potential of the USSR in the post-war period (1945 — early 1950's.)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXVI, 173–176 [in Ukrainian].
- Havrylov, V. (2007). Sotsialne zabezpechennia silskykh zhyteliv u pershi povoienni roky: 1943–1953 (Za materialamy oblasti Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy). *Siverian chronicle*, 4, 118–129 [in Ukrainian].
- Helenko, A. (2022, April). Orhanizatsiia roboty Arkhivnoho viddilu Novomoskovskoi raionnoi administratsii Dnipropetrovskoi oblasti. *Zbirnyk materialiv XXV naukovoi konferentsii здобувачів вищої освіти факультету історії та географії*, (pp. 35–60), Poltava [in Ukrainian].
- Kasianova, N. M. (2010). *Borotba z bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu v Donbasi (1943–1953 rr.)*. [Abstract of the PhD dissertation]. Donetsk [in Ukrainian].
- Lobanova, N. (2007). Istoriia Chernihivshchyny v dokumentakh osobovoho pokhodzhennia v kolektsiakh derzhavnykh arkhivnykh ustanov oblasti. *Siverianskyi arkhiv: Naukovyi shchorichnyk*, 1, 96–100 [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (Comp.). (2019). *Holod 1946–1947 rr. v Ukraini: kolektyvna pamiat. Zbirnyk svidchen ochevydstiv, spohadiv-perekaziv yikhnykh ridnykh, memorialno-publitsystychnykh statei*. Marochko, V. I., & Bondarchuk, A. I. (Eds), Kyiv: Vydavets Melnyk M. Yu. [in Ukrainian].
- Pollock, Linda (1983). *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
https://books.google.com.ua/books?id=JYR4nxXWljMC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Prokopchuk, V. S. (2015). Dunaievetskyi raionnyi arkhiv. Kamianets-Podilskyi; Dunaivtsi [in Ukrainian].
- Smolnitska, M., & Baryshpolets (Loboda), M. (2024). Dytiachyi budynok u silskomu prostori 1947–1953 rr.: lokalnyi dosvid [Orphanage in the Village in 1947–1953: Local Experience]. *Bulletin of Science and Education*, 4(22) (2024), 1930–1949 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-4\(22\)-1930-1949](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-4(22)-1930-1949)
- Smolnitska, M., & Baryshpolets (Loboda), M. (2024). Praktyky upravlinnia silskym dytiachym budynkom u 1947–1953 rr.: lokalnyi dosvid [Management Practices of the Rural Orphanage Home in 1947–1953: Local Experience]. *Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. History*, 43, Kamianets-Podilskyi, 374–387 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.32626/2309-2254.2024-43.374-387>
- Stekhina, O. I. (2020). Orhanizatsiia ta problemy roboty arkhiva na prykladi Stanychno-Luhanskoho raionnoho arkhiva. *Teoriia ta praktyka upravlinskoï diialnosti v umovakh sotsiokulturnykh transformatsii: materialy nauково-praktychnoi konferentsii*, 216–221, Starobilsk [in Ukrainian].
- Strilko-Tiutun, V. (2016). *Svitlo. Narysy z istorii osvity Boryspilshchyny*. (Vol. 2), Kyiv: Dorado-Druk [in Ukrainian].
- Vlasiuk, I. & Starodubets, H. (2021). Problema dytiachoi bezprytulnosti na zhytomyrshchyni ta borotba z neiu v period piznoho stalinizmu (1944–1953 roky) [The problem of children's homelessness in the Zhytomyr region and the fight against it during the Late Stalinism (1944–1953)]. *Chronicle of Volyn*, 24, 73–77 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до редакції: 04.04.2025 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.10.2025 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.12.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)